

СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ВИДУ

Наконечна Л. Б. Семантико-функціональний потенціал граматичної категорії виду.

У статті на основі досліджень українських та закордонних аспектологів розглянуто семантико-функціональні особливості граматичної категорії виду, описано багатокomпонентну семантику форм доконаного і недоконаного виду.

Ключові слова: дієслово, граматична категорія виду, недоконаний вид, доконаний вид, семантика.

Наконечная Л. Б. Семантико-функциональный потенциал грамматической категории вида.

В статье рассматривается вопрос семантико-функциональных особенностей грамматической категории вида, описывается многокомпонентная семантика форм совершенного и несовершенного видов.

Ключевые слова: глагол, грамматическая категория вида, несовершенный вид, совершенный вид.

Nakonechna L. B. Semantic and functional potential of aspect as grammatical category.

The article devotes to semantic and functional characteristics of aspect as grammatical category (on a material of the Ukrainian and foreign researches). Multifaceted semantic of perfective and imperfective aspect is also described in the work.

Key words: verb, grammatical category of aspect, imperfective aspect, perfective aspect, semantic.

Дієслівна категорія виду – одна з тих граматичних категорій, дослідження яких не тільки розширює уявлення про предмет вивчення і веде до вирішення низки проблем, а й призводить до виникнення

суперечностей і нових питань. Попри численні дослідження, присвячені граматичній категорії виду дієслова, все ж цілісна картина семантико-функціональних особливостей граматичної категорії виду не сформована. З огляду на багатовимірність і сучасний стан проблеми, вважаємо за необхідне розглянути семантико-функціональні можливості видових форм дієслова крізь призму наукових досягнень в аспектології і подати систему значень, репрезентованих видовими формами дієслова.

«Семантико-граматична організація категорії виду являє собою досить складну картину» [9, с. 99]. Як загальнодієслівна, категорія виду охоплює усю систему граматичних форм дієслова, «у певному контексті кожна форма виражає значення або недоконаного виду (НДВ – Л. Н.), або доконаного виду (ДВ – Л. Н.)» [30, с. 337]. Вона взаємодіє з категоріями часу, стану, способу, «виходить за межі морфологічного функціонування, впливаючи на синтаксичну побудову словосполучень, речень, надфразових єдностей» [36, с. 5].

Вид є найбільш «внутрішньою», «захованою» в лексичному значенні категорією дієслова [9, с. 102]. Її зв'язки з дієслівною семантикою настільки глибокі й інтимні, що в багатьох випадках реальність лексичного значення залежить від форми виду і навпаки [36, с. 5]. Недарма В. В. Виноградов образно називав категорію виду «ареною боротьби і взаємодії граматичних і лексичних значень» [8, с. 395] і вказував, що «морфологічний механізм категорії виду складніший і різноманітніший, ніж інших категорій дієслова. Але його малюнок німий, невиразний, без освітлення внутрішніх, семантичних основ видових відмінностей» [8, с. 379].

З іншого боку, граматична категорія виду репрезентує граматичний рівень функціонально-семантичної категорії аспектуальності та посідає центральне місце серед засобів вираження аспектуальних відношень. Як зазначає О. В. Бондарко, граматична категорія виду є «найбільш спеціалізованим і регулярним граматичним засобом, що інтегрує і консолідує інші компоненти цього поля (асpektуальності – Л. Н.) – способи дії, розряди граничних і неграничних дієслів, аспектуально спеціалізовані синтаксичні конструкції, лексичні показники аспектуальності, всі аспектуальні елементи контексту» [7, с. 42]. За допомогою категорії виду «виражаються такі семантичні ознаки, як часова локалізованість, динамічність / статичність, кратність, тривалість, миттєвість, узуальність, починальність, результативність і т.

п.» [13, с. 11]. Таким чином, категорія виду охоплює всю дієслівну лексику, що розподілена між двома «полюсами» – НДВ і ДВ.

Окрім цього, дієслівний вид є категорією, суть якої визначає мовець, його сприйняття дії. Так, А. Лескін ще 1914 року писав: «Доконаний вид називає таку дію, яка для мовця асоціюється із завершеністю, результативністю. Це не означає, що завершеність, граничність дії реально досягнуті: у свідомості наявний момент завершення, досягнення мети (незалежно від місця дії в часі: теперішньому, минулому, майбутньому), а не певна тривалість дії. Недоконаний вид, навпаки, називає таку дію, яка уявляється мовцеві тривалою, незакінченою, нерезультативною» [за 29, с. 3–4]. Ж. Дюрєн називає видом погляд мовця на дію [за 14, с. 26].

Г. А. Золотова складовою дієслівного виду, вважає, окрім семантики дієслова як об'єктивної бази (значення) та ролі виду для висловлення, ще й авторську, суб'єктивну інтерпретацію процесу засобами ДВ чи НДВ [14, с. 27]. Отже, за Г. А. Золотовою, вид – граматична категорія, що виражає спосіб, за допомогою якого мовець відтворює своє одномоментне або тривале сприйняття предикативної ознаки чи узагальнене знання про неї, залучаючи її в таксисні відношення тексту [14, с. 27].

С. Кароляк запропонував семантичну теорію слов'янського виду. Він розглядає вид як суто семантичну категорію, що характеризує не дієслова, а виражені ними поняття. «Вид – внутрішня ознака понять, позначених лексичними морфемами, і конкретні поняття належать або одному, або іншому виду» [за 28, с. 204]. Учений стверджує, що первинні поняття мають або миттєвий вид (ДВ), або тривалий (НДВ). Так, поняття віри, почуттів, любові, ненависті він відносить до тривалого виду (НДВ), тоді як поняття рішення, відмови, кидка – до миттєвого виду (ДВ).

Граматичну категорію виду розглядають перш за все як можливість двоякого зображення тієї самої об'єктивної дії, «двоного погляду мовця на позначувану дієслівною формою дію – погляду на неї як неподільне ціле (ДВ), або без сприймання цілісності дії (НДВ)» [22, с. 306].

Традиційно «семантичну структуру категорії виду визначають дві диференційні ознаки – цілісність і нецілісність дії. НДВ передає процес розгортання, становлення динамічної ознаки. ДВ вказує на цілісність дії, повністю реалізованої або спрямованої на таку реалізацію» [9, с. 99; 10, с. 224].

Однак, незважаючи на нібито чіткий критерій розрізнення семантики ДВ і НДВ, «коли дискутуються значення цієї (видової – Л. Н.) опозиції, дослідницька думка продовжує, як хвилі об берег, розбиватися у пошуках остаточної відповіді. Кожен черговий критерій доконаного виду (завершеність дії, результативність, цілісність, граничність) породжує контрприклад» [14, с. 9]. Аспектологи все ж намагаються виявити ту «головну відмінність, яка розсікала би дієслово на дві рівні частини – доконаний і недоконаний види» [8, с. 391], і при цьому була прийнятною для всіх класів дієслів.

Оскільки «можна припустити, що з різних причин інваріантне значення далеко не завжди можна звести до якої-небудь однієї ознаки» [33, с. 39], адже ДВ і НДВ «реалізують одночасно не одну, а кілька ознак, позначаючи «як те», так «і інше» [33, с. 42], дослідники вказують й інші значення, що, на їхню думку, лежать в основі видової опозиції. Так, О. В. Петрухіна зазначає, що найбільш часто пропонованими у славістиці значеннями для визначення категорійної семантики ДВ і, відповідно, всієї категорії, є граничність, цілісність, завершеність, результат, зміна ситуації, початок нової ситуації. При цьому всі вони, як додає мовознавець, представляють різні сторони одного концепта – границі як часової межі між ситуаціями, яку можна розглядати як «зсередини», з боку самої дії (завершеність і результат), так і «зовні», з погляду зіставлення дії з іншими суміжними у часі ситуаціями (зміна ситуації, початок нової ситуації) [16, с. 21].

Значення одноразовості / багаторазовості також посідають особливе місце серед функцій дієслів ДВ і НДВ [31, с. 11; 9, с. 101; 34, с. 82], адже «значення багатократності закладене у самому семантичному потенціалі НДВ» [19, с. 192.], тоді як значення одноразовості зазвичай передає форма ДВ.

І. П. Мучник виділяє «6 ознак дії, які різними теоріями у тих чи інших комбінаціях були покладені в основу видових відмінностей: 1) завершеність дії; 2) тривалість; 3) нетривалість; 4) обмеженість (граничність); 5) визначеність щодо існування у часі; 6) результативність» [24, с. 97].

А. А. Залізник і А. Д. Шмельов зазначають, що «інваріантне значення доконаного виду різні аспектологи формулюють подібно: усі спроби його експлікації так чи інакше виражають ідею зміни ситуації, погляду зовні на певну границю, за якою виникає нова ситуація» [13, с. 34]. «Спроби ж експлікації інваріантного значення недоконаного виду або узагальнюють не всі його часткові значення (так що під

«інваріантним» фактично розуміють узагальнення низки найбільш характерних його значень), або призводять до розуміння того, що у недоконаного виду інваріантне значення відсутнє» [13, с. 35].

Чітка структурованість системи граматичних категорій передбачає наявність семантичного компонента, який би організовував усі елементи. Таким компонентом у межах категорії виду аспектологічна традиція називає ознаку «неподільної цілісності дії» для ДВ і «нецілісності» для НДВ. Саме цю ознаку, що увібрала в себе значення результативності, граничності, комплексності та їх антиподів, вважають власне видовою функцією, категорійним значенням виду [27, с. 33; 3, с. 166–167].

Окрім власне категорійних семантичних функцій, морфологічна категорія виду бере на себе додаткове навантаження, виконуючи функції або інших категорій, або такі, які не мають опори на спеціальну систему граматичних форм [3, с. 144]. Такими невластне видовими функціями, чи некатегорійними значеннями, є значення одночасності, послідовності, кратності. Вони виникають на синтагматичному рівні, у результаті взаємодії певної видової форми з різними елементами контексту.

Узагальнивши погляди аспектологів щодо визначальних семантичних ознак дієслів ДВ і НДВ, подаємо низку значень, які репрезентують видові форми ДВ і НДВ у прямому використанні (нейтралізацію і транспозицію видових значень тут не розглядаємо):

ДВ позначає:

- 1) граничність, межу дії, обмеженість виявлення дії [4, с. 57; 5, с. 147; 8, с. 394; 16, с. 21; 20, с. 11; 31, с. 11; 36, с. 14];
- 2) результат, вичерпаність дії [8, с. 394; 31, с. 10];
- 3) точковість дії: початок, кінець або початок і кінець одночасно [17, с. 199; 34, с. 82; 35, с. 9];
- 4) цілісність дії – усі фази здійснення дії існують сукупно [3, с. 167; 9, с. 99; 15, с. 132–133; 22, с. 309; 27, с. 33];
- 5) одноразовість дії [31, с. 10];
- 6) зміну ситуації [34, с. 82]; виникнення нової ситуації [25, с. 85–88], нового стану [5, с. 153; 6, с. 138];
- 7) наявність семи «почати (існувати)» [11, с. 130; 12, с. 105–108];
- 8) послідовність дій [3, с. 146; 27, с. 33];
- 9) подію [13, с. 16, 35].

НДВ як протичлен ДВ вказує на:

- 1) неграничність дії – дія не має межі або не досягла її [4, с. 57; 9, с. 101];
- 2) дію, спрямовану на результат [31, с. 10];
- 3) необмеженість ситуації у часі, дію у процесі здійснення [2, с. 118; 9, с. 101; 18, с. 145; 35, с. 9];
- 4) нецілісність – серединну фазу [3, с. 167; 9, с. 99; 15, с. 132–133; 22, с. 309; 27, с. 33];
- 5) багаторазовість дії [9, с. 101; 19, с. 192; 31, с. 11; 34, с. 82];
- 6) відсутність ознаки «виникнення нової ситуації» [6, с. 164–165];
- 7) наявність семи «існувати в кожному із низки послідовних моментів» [12, с. 105–108];
- 8) одночасність дій [27, с. 33; 3, с. 146];
- 9) процес, стан [13, с. 16].

Отже, категорія виду – особливий тип граматичної категорії, що вирізняється багатоплановістю, поліфункціональністю, кожна з граєм категорії виду є виразником багатокомпонентної дієслівної семантики. Неоднотайність аспектологів у поглядах на низку важливих питань характеристики категорії виду, зокрема на інваріантне значення кожного з видів, семантичні можливості видових форм, вживаних у прямому і переносному значенні, на рівноправність компонентів видової опозиції і лексичний аспект у ній, свідчить про необхідність подальшого практичного вивчення граматичної категорії виду і перспективність цих досліджень.

Література

1. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова / Н. С. Авилова. – М. : Наука, 1976. – 328 с.
2. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола: (значение и употребление) : [учебн. пособ.] / А. В. Бондарко – М., 1971. – 239 с.
3. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл / А. В. Бондарко. – Л., 1978. – 175 с.
4. Бондарко А. В. Лимитативность как функционально-семантическое поле / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л., 1987. – С. 46–63.
5. Бондарко А. В. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени / А. В. Бондарко. – СПб. : Изд-во С-Пб ун-та, 1999. – 260 с.
6. Бондарко А. В. Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии / А. В. Бондарко. – СПб., 1996.
7. Бондарко А. В. Содержание и типы аспектуальных отношений / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л., 1987. – С. 40–45.
8. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове : [учебн. пособ.] / В. В. Виноградов. – М., 1972. – 614 с.

9. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К., 1988. – 256 с.
10. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : «Пульсар», 2004. – 400 с.
11. Гловинская М. Я. Инвариант совершенного вида в русском языке / М. Я. Гловинская // Типология вида : Проблемы, поиски, решения. – М., 1998. – С. 125–134.
12. Гловинская М. Я. Семантические типы видового противопоставления / М. Я. Гловинская. – М., 1982. – 155 с.
13. Зализняк А. А. Введение в русскую аспектологию / А. А. Зализняк, А. Д. Шмелев. – М., 2002. – 226 с.
14. Золотова Г. А. Категория времени и вида с точки зрения текста / Г. А. Золотова // Вопросы языкознания. – 2002. – №3. – С. 8–29.
15. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким / А. В. Исаченко. – Братислава, 1960. – Т. 2. – 577 с.
16. Канеко Ю. Аспектуальная семантика в глагольных системах русского и японского языков (сопоставительный анализ фрагментов языковой картины мира) / Ю. Канеко, Е. В. Петрухина // Вопросы языкознания. – 2004. – №4. – С. 19–22.
17. Копечный Ф. Из книги «Основы чешского синтаксиса» / Ф. Копечный // Вопросы глагольного вида. Сб. стат. Переводы. – М. – 1962. – С. 197–210.
18. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза / Э. Кошмидер // Вопросы глагольного вида. Сб. стат. Переводы. – М., 1962. – С. 105–167.
19. Кюльмоя И. П. О семантике видео-временных форм глаголов в полипредикативных конструкциях / И. П. Кюльмоя // Языки малые и большие. In memoriam acad. Nikita I Tolstoi (Slavica Tartuensia IV). – Tartu, 1998. – С. 186–196.
20. Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии / Ю. С. Маслов. – Л., 1984. – 263 с.
21. Маслов Ю. С. Вопросы глагольного вида в современном зарубежном языкознании / Ю. С. Маслов // Вопросы глагольного вида. – М., 1962. – С. 7–32.
22. Маслов Ю. С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (Значение и употребление) / Ю. С. Маслов // Вопросы грамматики болгарского литературного языка. – М., 1959. – С. 157–312.
23. Маслов Ю. С. Результатив, перфект и глагольный вид / Ю. С. Маслов // Типология результативных конструкций: (результатив, статив, пассив, перфект). – Л., 1983. – С. 41–54.
24. Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском языке / И. П. Мучник – М., 1971. – 298 с.
25. Падучева Е. В. Семантические исследования. Семантика времени и вида. Семантика нарратива / Е. В. Падучева. – М., 1996. – 464 с.
26. Петрухина Е. В. К дискуссии о теории глагольного вида в русском языке / Е. В. Петрухина // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 1988. – №4. – С. 81–87.
27. Петрухина Е. В. Категория глагольного вида и транспозиция морфологических форм (на материале чешского в сравнении с русским) / Е. В. Петрухина // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 1977. – № 6. – С. 32–41.
28. Петрухина Е. В. Словянский вид в контексте современной лингвистической теории / Е. В. Петрухина // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 1997. – №2. – С. 201–207.

29. Рахманкулова И. Е. К вопросу о теории аспектуальности / И. Е. Рахманкулова // Вопросы языкознания. – 2004. – №1. – С. 3–27.

30. Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Сучасна українська літературна мова : Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 296–429.

31. Русанівський В. М. Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу / В. М. Русанівський // Українська мова і література в школі. – 1959. – №4. – С. 7–13.

32. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К., 1971. – 315 с.

33. Семиколенова О. І. До проблеми пошуку інваріантного значення виду російського дієслова / О. І. Семиколенова // Мовознавство. – 2002. – № 1. – С. 38–45.

34. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові : [монографія] / С. О. Соколова. – К., 2003. – 283 с.

35. Соколова С. О. Семантика и стилистика русского глагола / С. О. Соколова, Н. П. Шумарова. – К., 1988. – 144 с.

36. Шелякин М. А. Основные проблемы современной русской аспектологии / М. А. Шелякин // Вопросы русской аспектологии. – Воронеж, 1975. – Т.46. – С. 5–27.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2012 р.